

TREBALL FINAL DE GRAU
EN ANTROPOLOGIA SOCIAL I CULTURAL

*Facultat de Geografia i Història
Universitat de Barcelona*

Curs acadèmic 2014-2015

Anar a servir a Barcelona.

**Experiència migratòria i laboral de dones
altaragoneses a través del servei domèstic
(1945-1965)**

Georgina Marín Nogueras
gmarinnogueras@gmail.com

Tutora: Sílvia Bofill Poch

Anar a servir a Barcelona. Experiència migratòria i laboral de dones altaragoneses a través del servei domèstic (1945-1965)

Resum: Les narratives de dones nascudes en l'àmbit rural a l'Alt Aragó sobre la seva experiència migratòria i com a treballadores del servei domèstic intern a Barcelona (1945-1965) –serventes, minyones, criades— rebel·len tensions en dues línies: 1) entre les constriccions sociofamiliars-econòmiques viscudes i el paper actiu i capacitat d'agència de les informants en les seves trajectòries, i 2) entre els avantatges i els inconvenients d'*anar a servir*. En aquest segon cas, els relats es mouen entre expressions d'opressió, de malestar en la servitud i manca d'alternatives i les oportunitats de mobilitat sociocultural que expliquen que els ha proporcionat. Aquestes tensions s'expressen a diferents nivells: de manera interna i contraposant veus diverses. D'altra banda, la perspectiva de la micropolítica de les emocions permet analitzar i interrogar-se sobre els elements emocionals que contenen els relats –menyspreu i caritat rebudes, gratitud envers les famílies per les quals van servir— i sobre la seva capacitat per representar, reforçar o alterar la relació eminentment jeràrquica entre serventes i patrones/patrons. Els relats autobiogràfics s'analitzen en l'article en relació al context sociocultural en què es desenvolupen amb l'objectiu de comprendre la complexitat d'aquest fet migratori i laboral.

Paraules clau: servei domèstic, migració femenina, mobilitat femenina, gènere, classe social, Alt Aragó

Índex

1. Introducció	2
2. Apunts teòrics	2
3. Aspectes metodològics	7
4. «O el camp o anar-te'n». La decisió d'emigrar, <i>anar a servir</i> com a fet social	8
5. «Yo me fui con los ojos cerrados». Percepció subjectiva dels avantatges d' <i>anar a servir</i>	11
6. «Te veies molt despreciada per ser una sirvienta». Malestar, opressió i estigma	13
7. «A mi me enseñó todo lo que yo fui». Caritat i gratitud com a expressió de desigualtat	17
8. Apunts concloents	19
9. Bibliografia	21

1. Introducció*

La recerca que es presenta és una aproximació antropològica a les experiències vitals de dones altaronqueses¹ que van *anar a servir*² –a treballar de minyones, de serventes, de criades— per famílies benestants a Barcelona entre 1945 i 1965. L'objectiu del treball és posar en relació les seves narratives autobiogràfiques (micro) –obtingudes mitjançant entrevistes— i el context sociocultural en què es desenvolupen (macro), entenent que les seves veus relaten tant la seva pròpia vida com un «passat col·lectiu» i parlen de les relacions socials múltiples que configuren el context en què construeixen la seva trajectòria i experiència (Borderías, 1991:109). També es vol oferir una mirada que entengui la complexitat de l'experiència i del fet d'*anar a servir* –amb una dimensió tant migratòria com laboral—, de les migracions i de les relacions, eminentment jeràrquiques, entre serventes i patrones/patrons.

2. Apunts teòrics

Des de finals del segle XIX a mitjans del segle XX treballar en el servei domèstic intern –*anar a servir*— va ser, juntament amb el treball en fàbriques, una de les ocupacions més habituals entre les noies solteres de classes populars a l'Estat espanyol. Especialment majoritària, a Catalunya, entre filles de petites cases pageses i entre les dones immigrades de diverses zones de l'Estat, principalment a Barcelona (Comas d'Argemir et al., 1990; Nash, 2010). Una activitat tan popular com menystinguda que denotava un baix estatus i «indicava les dificultats de subsistència de les famílies que havien d'enviar les filles a cases d'altri, lluny normalment d'on

* Nota d'agraïment | Vull fer explícit el meu sincer agraïment a totes les dones que van *anar a servir* amb les quals he conversat en el marc d'aquesta breu recerca i que m'han possibilitat desenvolupar aquest treball. A aquelles nascudes a l'Alt Aragó i que apareixen en aquest article i sobretot també a aquelles nascudes a l'Alt Urgell i a altres zones d'Aragó, malgrat les seves veus no es vegin finalment reflectides al text. A totes elles, gràcies pel seu temps i per haver compartit generosament les seves experiències, coneixements i reflexions.

¹ L'Alt Aragó és la zona septentrional de l'Aragó i sovint s'equipara a la província d'Osca, de vegades també a la zona pirinenca i prepirinenca. Segons Comas d'Argemir (1991:131) té uns trets socioculturals ben definits i diferenciats de la resta d'Aragó en termes de geografia, història, costums i tradicions però amb una «continuitat cultural» respecte el conjunt del Pirineu. Comparteix semblances estructurals en l'organització domèstica i comunitària amb la franja septentrional de la Península Ibèrica. Pujadas i Comas d'Argemir (1994:19) també prevenen que «no constitueix internament una formació social homogènia i indiferenciada».

² Expressió popular i també expressió utilitzada per les informants en aquesta recerca etnogràfica, tant en català com en castellà.

habitaven» (Comas d'Argemir *et al.*, 1990:63). Les minyones treballaven majoritàriament per la burgesia i les classes mitjanes urbanes, sent per a moltes «el primer contacte amb la ciutat i amb uns valors força diferents d'aquells amb què havien estat socialitzades» (*ibid.*:64). El servei domèstic es caracteritzava pel seu caràcter intern, és a dir per viure a casa de les famílies per les quals treballaven. Era percebut socialment com una continuació de la diversitat de feines que les noies ja feien a casa –netejar, cuinar, cosir, cuidar infants, fer encàrrecs, ocupar-se d'animals o treballar al camp—, una decisió que generalment no els pertanyia i que formava part de l'estratègia familiar de reproducció social. El servei domèstic també podia comportar una especialització: mainadera, majordoma, cambrera, dida³, etc. Sobre les condicions laborals, es destaquen les llargues jornades, els sous baixos, la duresa del treball, l'estada obligada a les llars, la manca de drets laborals i la indefensió social⁴, les dificultats per desenvolupar xarxes de solidaritat col·lectiva i la subordinació a la família per la qual servien (Comas d'Argemir *et al.*, 1990; Nash, 2010). Depenien de la voluntat dels seus patrons/patrones en relació al bon o mal tracte rebut i «eren molt vulnerables a l'amenaça d'assetjament sexual per part de l'amo» (Nash, 2010:36-37).

L'«estatut sòcio-sexual» de les dones es presenta com a decisiu en les seves trajectòries vitals i laborals: «treball fora de casa quan és soltera; dins de casa quan és casada; fora i dins de casa, sempre que cal» (Comas d'Argemir, 1988:272). Recordar així que les dones de classes populars han treballat tant dins com fora de l'espai domèstic, tant en feines productives com associades a la reproducció, sempre que ha sigut econòmicament necessari, així com a estratègia de mobilitat social individual o col·lectiva o d'«autonomització» personal (Borderías, 1991:112). Apuntar també que aquest «cicle normatiu vinculat al temps biològic» no sempre s'acompleix i nombroses trajectòries personals transcorren fora del matrimoni i/o de la maternitat (Comas d'Argemir, 1988:270). Casar-se generalment implicava, això sí, deixar de fer de minyona per dedicar-se a les tasques domèstiques de la pròpia llar⁵.

³ En el cas de les dides es tracta de dones casades i l'activitat comprèn el seu cicle reproductiu i període de lactància (Soler, 2011:85).

⁴ Martínez Veiga (1995:135-148) analitza la manca de reconeixement del servei domèstic com a treball/activitat laboral a l'Estat espanyol (1900-1930) i la conseqüent exclusió de la legislació i incorporació en l'economia submergida. És a dir, el context legal que empara la desprotecció de les treballadores.

⁵ Per estar casades i treballar assalariadament, en les dones de classes populars es produïa una contradicció entre la realitat i l'ideal de mestressa de casa imposat com a model i destí amb la

El servei domèstic té els seus orígens històrics en els treballs de servitud propis de les societats precapitalistes (Soler, 2011:143), però no va ser fins a finals del segle XIX que amb la pujança de la burgesia va créixer la demanda de minyones a Catalunya (Comas d'Argemir *et al.*, 1990:63). Va augmentar notablement entre 1900 i 1930 (Martínez Veiga, 1995; Nash, 2010) i durant els primers anys del franquisme (De Dios, 2013) i va començar a decaure els anys seixanta del segle XX. La millora dels nivells d'instrucció i possibilitats laborals de les noies i la voluntat dels amos de tenir més intimitat acaben popularitzant el servei domèstic per hores (Comas d'Argemir *et al.*, 1990:65).

La perspectiva de gènere en l'estudi de les migracions⁶ mostra com «la immigració mai és un fenomen asexual» (Juliano, 2000:381), sinó que els motius per emigrar, les formes com fer-ho o els significats tenen sovint una variable de gènere que emergeix juntament amb matrius particulars de les relacions de classe, origen, laborals, etc. (Borderías, 1991, 1993; Hondagneu-Soletó, 2003; Roma, 2004). Ja al context altaragonès, Roma (2004) reflexiona sobre com pràctiques migratòries concretes –tant masculines com femenines— es vinculen significativament a les estratègies de reproducció del sistema social tradicional de les zones d'influència pirenaica. És a dir al sistema d'herència indivisa amb preferència masculina, la residència patrilocal, la família troncal i l'organització social en la institució de la *casa*⁷. Per donar estabilitat i continuïtat a la comunitat domèstica i el patrimoni –els «ideals culturals operatius» tradicionalment— aquestes formes d'organització social «institucionalitzen l'exclusió» dels fills i filles no hereus (Comas d'Argemir, 1991:139). Tradicionalment les opcions per als fills i filles que no hereten són casar-se amb l'hereu/hereva d'una altra casa, emigrar o quedar-se a la casa natal en estat de solteria (Comas d'Argemir i Pujadas, 1985:23). *Anar a servir* es presenta així com una opció per situar les noies joves fora de casa i ampliar el radi de possibilitats de cara a un

industrialització. Una imatge de la «perfecta casada» especialment exaltada durant el franquisme. Per ampliar sobre les imatges culturals de les dones (industrialització i franquisme), específicament en les classes populars, i sobre les contradiccions per la doble presència (treball assalariat-família): Comas d'Argemir (1988), Comas d'Argemir *et al.*, (1990), Nash (1988, 2010) i Borderías (1991).

⁶ La discussió sobre el gènere com un element clau de les migracions és una problemàtica molt vigent en el context transnacional actual –amb migracions femenines sovint associades al servei domèstic—, tal i com mostra Hondagneu-Sotelo (2003), i amb la qual dialoga el treball que es presenta.

⁷ Per ampliar sobre la institució de la *casa* (origen, organització del treball al seu voltant, dimensió econòmica, política i ideològica) i la reproducció social al context altaragonès: Pallaruelo (1983), Comas d'Argemir (1991) i Comas d'Argemir i Pujadas (1985).

futur matrimoni, inicialment en pobles propers i més endavant a major distància (Roma, 2004).

Roma (2004) apunta que s'ha produït una «accelerada disfunció» d'aquesta pràctica social pel no retorn de les dones a les zones de muntanya després d'haver anat a servir. Veiem com a la dinàmica de les formes d'organització social i familiar de la zona s'hi sumen, al període històric que ens ocupa, elements fonamentals per comprendre l'increment de l'emigració i la pràctica de no retorn. Comas d'Argemir i Pujadas (1985) analitzen amb profunditat la transformació social i econòmica del Pirineu aragonès iniciada el primer terç del segle XX, interrompuda durant la guerra i reiniciada a finals dels anys cinquanta pel govern franquista. S'exposen a continuació alguns dels elements més rellevants (seguint Comas d'Argemir i Pujadas, 1985:5-20, 65-80). S'emmarca en una progressiva marginalització del Pirineu aragonès –partint de segles d'aïllament físic i simbòlic i d'una posició perifèrica respecte els centres de poder— agreujada pel desenvolupament del capitalisme i d'una desequilibrada industrialització a l'Estat espanyol. Les primeres dècades del segle XX es construeixen al Pirineu aragonès centrals hidroelèctriques i embassaments per abastir les necessitats energètiques dels centres industrials –creant pocs llocs de treball locals i negant terrenys de cultiu— i s'intensifica l'explotació dels recursos forestals, amb un deteriorament dels boscos. S'inicia una emigració permanent als nuclis industrialitzats que s'interromp durant la guerra. Ja al franquisme, la liberalització econòmica i el *desarrollismo* –des de finals dels anys cinquanta— desencadenen una industrialització molt accelerada i concentrada en poques ciutats, que genera un important moviment migratori motivat per la demanda de mà d'obra. Des de l'Alt Aragó es dirigeix principalment a Barcelona i Saragossa. Paral·lelament, en el marc de les noves exigències de l'economia de mercat, es produeix un increment de la demanda de productes agrícoles que no es pot abastir amb les estructures tradicionals de l'explotació agroramadera, al voltant del grup domèstic. La repoblació forestal del Prepirineu agreuja el problema per l'encariment de les zones de pastura. Entre les principals conseqüències d'aquest procés es destaquen l'emigració de caràcter permanent i la despoblació de la muntanya altaragonesa, la crisi de les principals institucions i mecanismes de reproducció social, el descens de l'activitat agroramadera, l'envelliment de la població, la proliferació a la llarga de segones residències i del sector serveis, etc. L'emigració no va ser un fenomen nou a l'Alt Aragó. Com s'ha vist ha sigut tradicionalment important en la reproducció del sistema

social. La gran diferència respecte la dinàmica anterior va ser la inclusió tant de persones no hereves com hereves –i de famílies senceres— i el seu caràcter permanent i no temporal. La desertització de la muntanya i el descens de població han estat especialment acusats a l'Alt Aragó oriental –degut a pitjors comunicacions i condicions ecològiques— i a la zona prepirinenca.

Borderías (1991; 1993) analitza l'emigració femenina a Barcelona en aquest període i emfatitza el rol de les dones com a subjectes actius de les seves trajectòries individuals i familiars⁸, contradient el paper secundari al qual se les ha relegat tradicionalment en l'estudi de les migracions. Als relats autobiogràfics que analitzen Borderías i De Dios es posen de manifest atractius que les dones tenen en compte per migrar a la ciutat –primeres dècades del segle XX i franquisme— que van més enllà de les oportunitats laborals: major llibertat i autonomia (De Dios, 2013), «flexibilització del control social sobre els comportaments i actituds», el dinamisme social, cultural i polític de la ciutat, la força del moviment obrer (Borderías, 1993:75), possibilitats de «mobilitat social o sociocultural» (Borderías, 1991; 1993). Aquesta idea insta a comprendre les estratègies múltiples que les dones desenvolupen de manera activa i a «una interpretació del servei domèstic més complexa i dinàmica de l'habitual», que superi les tradicionals constriccions estrictament econòmiques (Boderías, 1991:106-107). Que tingui en compte, per exemple, la percepció de les relacions socials de gènere i el paper actiu de les dones per canviar aquestes relacions i les condicions d'existència que els generen (Boderías, 1993:94). Inclús en casos en què les constriccions sociofamiliars marquen inicialment l'emigració de les dones, una mirada longitudinal a la seva trajectòria mostra com s'aprofiten d'aquestes i generen oportunitats de mobilitat social per a elles i les seves famílies, incloent diferents generacions (Boderías, 1991; 1993). Aquest treball es vol inscriure en l'enfocament que proposa l'autora en quant a la mirada complexa del fenomen d'*anar a servir*. Durant l'etnografia, el desig de mobilitat social de les dones hi és present, així com les estratègies actives per aconseguir-ho en la mateixa generació o les següents.

⁸ Les serventes «actuaven com a punt de trobada en una xarxa social que facilitava el contacte entre el lloc d'origen i la ciutat, als seus familiars o veïns» que emigraven (Nash, 2010:135). De Dios (2013:101) destaca l'«efecte crida» que generava la seva presència a la ciutat.

3. Aspectes metodològics

Les dades etnogràfiques que s'exposen a continuació s'emmarquen en un treball de camp realitzat entre els mesos de novembre de 2014 i abril de 2015 a l'entorn de l'activitat d'*anar a servir*. Metodològicament se centra, principalment, en l'obtenció de relats vivencials i autobiogràfics de dones nascudes a l'Aragó i l'Alt Urgell. El treball es va iniciar en una estada de pràctiques de camp a l'Alt Urgell focalitzada en dones nascudes a la comarca que de joves van fer de minyones a la Seu d'Urgell o Andorra. En una segona fase, a Barcelona, he entrevistat sis dones nascudes a l'Aragó, cinc d'elles altaronenses i una baixaronense, que de joves van *anar a servir* a Barcelona ciutat o a municipis molt propers. Aquest article se centra únicament en les informants d'origen altaronès degut a la major profunditat amb què s'han recollit els seus relats i a la possibilitat de fer-los dialogar entre ells i d'acord al context social i històric descrit anteriorment. Les entrevistes, semidirigides i amb un enfocament d'història o trajectòria de vida –malgrat l'interès específic en l'etapa de joventut—, han estat enregistrades, s'han concertat amb anterioritat i realitzat en diverses sessions en alguns dels casos. També he pogut mantenir converses informals sobre l'emigració, el context altaronès i el servei domèstic amb familiars de les entrevistades, persones vinculades al Centro Aragonés de Barcelona –on he assistit a algunes activitats culturals— i a través d'estades a la comarca altaronense de la Ribagorça. Totes aquestes converses han estat molt valuoses a l'hora de problematitzar la recerca.

Pel que fa al perfil de les informants, són nascudes entre 1933 i 1940 en pobles de les comarques de Cinco Villas (zona nord-oriental, altaronense), la Jacetania i la Llitera (zona nord, prepirinenca); totes elles van emigrar a Barcelona i començar a treballar en aquesta ciutat o municipis propers quan tenien entre 12 i 22 anys. Dues d'elles ja havien treballat de minyones a prop dels seus pobles abans de marxar a la ciutat. Quatre van servir a Barcelona entre cinc i deu anys, abans de casar-se i ser mares; una d'elles ho va fer durant més de vint anys i no s'ha casat ni tingut fills/filles. Totes resideixen actualment a Barcelona o municipis propers. Presenten trajectòries d'escolarització febles i en alguns dels casos intermitents. Cap d'elles ha sigut hereva de casa seva, totes tenen germans/germanes grans. Sobre la situació socioeconòmica a les seves cases natives, totes expliquen que tenien horts, ramat i animals domèstics (ovelles, cabres, porcs, gallines, conills) i, en alguns casos, terres (mencionen cultius de

blat, ordi, sègol, oliveres, ametllers i vinyes). Hi ha una tendència a l'autoabastiment complementada amb la venda d'alguns productes (xais, llana, pollastres, ous, conills, oli, blat...), la compra d'altres (roba, calçat, mobles...), l'obtenció d'alguns salaris (homes que feien de jornalers, dones que anaven a servir) i en un dels casos la contractació puntual de jornalers. A partir de la diferenciació que proposa Comas d'Argemir (1991:145-146), i sense comptar amb prou informació etnogràfica al respecte, es tracta de cases pobres i mitjanes.

La veu de les informants es reproduïx respectant-ne l'expressió i manera de parlar, en alguns casos característica de zones de transició lingüística entre l'aragonès i el català.

4. «O el camp o anar-te'n».

La decisió d'emigrar, *anar a servir* com a fet social

Aquest epígraf vol ajudar a comprendre la presa de decisions a l'entorn de l'activitat d'*anar a servir* mostrant la seva complexitat i matisos. L'etnografia mostra contrastos interessants entre els relats de les informants, que oscil·len entre l'acceptació de marxar de casa a través del servei domèstic com a part del seu rol i responsabilitat dins la família i la reivindicació de la seva agència individual en la decisió. En tots els casos la unitat domèstica s'evidencia com l'espai/subjecte des d'on i per al qual es prenen les decisions que afecten la seva reproducció, entre elles l'expulsió de les joves no hereves. En alguns relats el seu pes es reivindica de manera explícita, mentre que en d'altres la dinàmica de reproducció social es reconeix implícitament.

L'Antonieta (La Llitera, 1937) explica que a l'edat de 16 anys «em van reclamar» per *anar a servir* per a una família de Granollers on feien de minyones les seves dues germanes grans. Aquesta expressió –«em van reclamar»– és representativa de la posició en què se situa respecte la seva experiència vital, en què no apareix la possibilitat de decidir sobre els esdeveniments ni pràcticament s'hi mostra conformitat o disconformitat. Va fer de minyona a Granollers dels 16 als 23 anys, fins que es va casar, però abans ja havia servit tres anys en municipis propers al seu poble. Seguia el mateix patró que generacions anteriors a la seva família. La seva àvia va fer de dida en una casa a Barcelona amb la qual «va quedar tanta amistat» que

després hi anirien a servir la mare, les tietes i una de les germanes de l'Antonieta. «Una cadena de lluny», expressa. Enviar una dona fora de casa i iniciar aquest vincle amb una família benestant a la ciutat podia facilitar la sortida de la resta de dones solteres de la casa, que treballarien per a la mateixa família. En el cas de l'Antonieta també acaba facilitant l'emigració dels seus progenitors. En termes de Borderías (1991:113), una situació que respon a un projecte d'emigració familiar de ruptura amb el medi rural. Aquesta idea de les joves com a capdavanteres d'un procés migratori que acabaria incloent una part o el conjunt de la família és present a la majoria d'informants. A partir del que s'ha vist, es podria apuntar l'emigració sense retorn com una diferència de la generació de dones que van *anar a servir* a Barcelona a partir dels anys 50 respecte les que les van precedir.

També en els casos de la Pilar (La Llitera, 1933) i la Pepita (La Llitera, 1937), que van *anar a servir* a Barcelona als 12 i 14 anys respectivament, la primera experiència va ser a casa de parents o coneguts que els pagaven «lo menos possible» (Pilar) i era concebuda com un aprenentatge. Com assenyala Borderías (1991:112-113), l'emigració impulsada per alleugerir el pes econòmic familiar predomina entre les noies que emigren sent molt joves i amb una escolarització molt fràgil.

La Pepita planteja cert marge de decisió a partir del dilema «o el camp o anar-se'n», que se li presenta en acabar l'escola. Es tracta però d'una falsa disjuntiva perquè les dues opcions no representen les mateixes possibilitats d'un futur reeixit.

«Si tu tenies una mica d'ambició de poder-te comprar cosetes, la il·lusió de quan ets jove, o de tenir algun dineret, pos la única cosa que podies fer era sortir. Perquè allà no hi havia una altra manera de vida. O havies d'anar al camp cada dia. Però és que tampoc haguessis tingut diners⁹, jo és el que recordo que em va dir la meva mare». (Pepita)

El cas de la Pilar introdueix explícitament un motiu per a l'emigració que va més enllà de raons socioeconòmiques i de la reproducció de la *casa*: la possibilitat de fugir del control de la figura paterna i d'expressions de violència de gènere. Narra un fort control del seu pare sobre la seva mare –a qui no deixava accedir al rebost on desaven el que produïen i venien, «lo dueño era tot ell, la meva mare no eba¹⁰ res»— i els consells i la insistència d'aquesta perquè les seves dues filles marxessin a la recerca

⁹ Explica que en «cases que eren més fortes», més riques, quedar-se a casa no representava per a les noies no tenir diners.

¹⁰ Conjugació del verb ser en aragonès oriental.

d'un futur millor –«ho va fer molt bé de sacar-mos d'allí»—:

«La meua mare només mos deia això: “Nenes, aneu-se'n a servir, perquè tu pare només tos treurà tot lo que teniu i no tos darà res”. Perquè els pares abans volien fer la casa gran¹¹». (Pilar)

Després d'haver servit durant nou anys en tres cases a Barcelona, va tornar al poble per casar-se amb l'hereu d'una família humil –jornaler— en un matrimoni emparaulat per la seva mare i la seva tieta. La Pilar es mostra conforme amb aquestes decisions com a part d'un destí naturalitzat. En aquest testimoni s'observa una transformació interessant en com es presenta a ella mateixa com a agent de presa de decisions a mesura que la narració avança cronològicament. Més endavant es veurà com anys després decideix emprendre una segona emigració a Barcelona, aquest cop definitiva i en família, per oferir possibilitats d'estudi al seu fill i la seva filla.

En un extrem oposat als relats que s'han vist fins ara se situa la Gloria (Jacetania, 1933), que reivindica reiteradament l'agència individual, capacitat de decisió i recerca d'autonomia en la seva vida. Va servir a Barcelona durant més de vint anys i és la única informant que no s'ha casat, viscut en parella ni estat mare. Explica que de nena «era muy rebelde» per les feines del camp perquè no li agradaven. Als 17 anys va *anar a servir* a casa d'una família benestant a un poble proper. Argumenta que ho va fer «pues porque yo no quería trabajar el campo», que la decisió «era cosa mía» i que el seu pare no va confiar que hi estigués gaire temps. Quan tres anys després va decidir *anar a servir* a Barcelona el seu pare li va posar una condició: «De casa no te pediremos, pero de casa no pidas». El relat de la Gloria és representatiu de l'emigració com a estratègia de ruptura, una de les tipologies que planteja Borderías (1993), i que en aquest cas parla explícitament d'un trencament respecte el «matrimoni rural»: «Yo decía “yo casarme en un pueblo de estos, ni hablar”». No es refereix únicament a unes condicions matrimonials específiques sinó també a unes condicions de vida i de treball (*ibid.*:86). Permet definir aquestes dones com a «anticipadores» que es resisteixen a unes condicions de vida i models femenins «marcats per unes relacions sociosexuals fortament patriarcals» (Borderías, 1991:116). Malgrat aquesta presència de l'agència

¹¹ Engrandir la casa forma part de l'ideal cultural tradicional d'aquesta institució a l'Alt Aragó. Mostra així com les persones marginades pel sistema són un element molt important per a la reproducció del mateix (Comas d'Argemir, 1991:135, en referència a Bourdieu, 1962). D'altra banda, l'expressió «no tos darà res» es podria interpretar en el marc d'un conflicte existent en la lògica reproductiva entre intentar casar els fills/filles per obtenir prestigi i la disminució de liquiditat econòmica que implica pagar la dot (*ibid.*).

individual, sí que es reconeix en la veu de la Gloria la dinàmica de reproducció social de la *casa* —«el mayor se quedaba en casa, los otros se tenían que buscar la vida todos»— i un context de transformació de les relacions socials i econòmiques a l'Alt Aragó. Aquest element és present a tots els testimonis i especialment detallat al relat d'una cinquena informant, l'Ángeles (Cinco Villas, 1940), en relació a l'empobriment —«el pueblo se fue viniendo abajo [...] porque los recursos eran escasísimos y la industria en las ciudades ya sabes cómo floreció de forma bestial»— i despoblació de l'Alt Aragó.

«En todas las casas ocurrió lo mismo. Por varias causas. El carbón vegetal fue substituido por el butano, el ganado no podía pastar porque el Gobierno plantó de pinos todo el monte común. Y no podía pastar. Las tierras ya te he dicho como se iban desmoronando si no se trabajaban mucho, mucho con, mucho esfuerzo. Y eso fueron los motivos que llevaron al pueblo a... Que no había solución, lo vimos todos, y es que todo el pueblo marchó, todos marchamos». (Ángeles)

5. «Yo me fui con los ojos cerrados».

Percepció subjectiva dels avantatges d'*anar a servir*

El relat de l'Ángeles ens introdueix molt directament a l'emigració a Barcelona i especialment a l'exercici del servei domèstic en una casa «de alto copete» com a oportunitat per tirar endavant un salt vital, cultural i econòmic desitjat des d'anys enrere, «al rebufo» d'altres familiars i coneguts que havien emprès el mateix camí i que parlaven al poble dels avantatges de marxar:

«Mi hermano por ejemplo el que hizo carrera venía bien vestido, bien trajeado, me explicaba que iba a visitar museos, que sacaba libros de la biblioteca... Aquello a mí vamos, ¡me daba unas ganas de venir a Barcelona! Pero claro, había que buscar el medio». (Ángeles)

El 1962 va emigrar a Barcelona i va quedar allotjada «de patrona», de pensió, a casa de familiars. Menys d'un any després, veient que «yo no podía arrimarme como una garrapata a mis hermanos», va entrar a servir com a *doncella*¹² en una torre al Maresme per una família «de mucho prestigio» que comptava amb set persones de servei per a les dues persones que hi vivien.

El primer dels avantatges emergeix per contrast amb la càrrega de treball

¹² «Doncella era pues la persona que se cuidaba de servir la mesa, de atender a las personas de la casa, de abrir la puerta, tenían un rato al día para hacer una limpieza en un sitio determinado de la casa» (Ángeles).

domèstic que va haver d'assumir de manera prematura als 12 anys arran de la mort de la seva mare: «Tuve que trabajar lo indecible, lo que no te puedes imaginar. Que a veces me quedaba que no podía más con mi alma, que a veces mi padre me ayudaba».

«La verdad es que fue una estancia estupenda. Yo cuando hablaban de que “uy a servir, “¡son esclavas!”, decía “¿yo esclava?”. ¡Pues no era poco más esclava en mi casa!». (Ángeles)

Es refereix a l'estalvi econòmic com el major avantatge pel fet de tenir la manutenció coberta –«yo ahorraba todo lo que ganaba»¹³— i també menciona haver estat assegurada a la seguretat social com un fet excepcional¹⁴, cosa que li ha permès cobrar la jubilació. Les possibilitats d'estalvi també apareixen en altres informants:

«¿No ves que era limpio? Te vestían, te calzaban y encima yo tuve aquella señora, que no me compré un abrigo, no me compré un vestido, no me compraba nada, me lo daba todo ella». (Gloria)

L'Ángeles expressa un tercer avantatge vinculat a la possibilitat de reprendre la seva formació acadèmica –truncada quan va morir la seva mare, que volia que fos mestra— mentre feia de minyona, i que si no s'hagués casat li hagués permès «ir a trabajar en algún sitio que tuviera un salario digno». Quan va arribar al Maresme va buscar un lloc on pogués estudiar i es va dirigir a un col·legi de monges

«a ver si a mí me podían enseñar algo. Oye, aquello fue, oli en un llum! [...] hicimos un grupo de siete u ocho ¡y nos íbamos dos días a la semana a estudiar! Hicimos cultura general, historia, cálculo mercantil, y algo de francés. Y aquello fue... un acontecimiento». (Ángeles)

Al relat de l'Ángeles l'aprenentatge es vincula també a les «costumbres de ciudad»: «guisar de buena calidad», cuinar amb aliments que no coneixia –peix o marisc— o netejar i endreçar de manera exhaustiva. L'aprenentatge dels «models femenins» (Borderías, 1991) de les burgeses catalanes i d'un estil de vida i comportament que les minyones solien admirar (Comas d'Argemir *et al.*, 1990:64) parla de l'emigració vinculada al servei domèstic com una forma de mobilitat social i una «estratègia de construcció col·lectiva de major autonomia» (Borderías, 1991:111).

¹³ D'acord a les dones entrevistades, generalment les treballadores tenien un salari més alt a les cases de l'alta burgesia que disposaven de diverses empleades de servei.

¹⁴ A finals dels cinquanta es va produir un debat a l'Espanya franquista sobre els canvis que s'estaven produint al servei domèstic, com les treballadores per hores. La primera regulació durant el franquisme va ser el 1959 i oferiria una mínima assistència sanitària i jubilació a les minyones, però no les incloïa al règim general de Seguretat Social (De Dios, 2012). Possiblement l'Ángeles es refereix a aquesta assegurança, d'afiliació obligatòria.

Aquesta idea també apareix amb força en altres informants. La Pepita evoca la possibilitat d'haver incorporat un capital cultural que li és avantatjós perquè resignifica el seu estatus al poble d'origen. Haver anat a servir a Barcelona té una càrrega simbòlica important perquè li ha permès invertir l'estigma de la serventa que patia al poble i que ara recau en les dones «que eren de casa bona», que «s'estaven a casa com senyorettes» i que no van emigrar –«encara hi són, mortes de la risa»— transformant en l'estigma a la ignorant rural:

«Les que es van quedar al poble són més catetes que nosaltres, un rato més [...] no és que siguin tontes ni siguin... No han sortit mai del poble, i quan no has sortit mai del poble o molt poques vegades pos no, no has vist, no has viscut... és diferent». (Pepita)

Finalment, haver mantingut una relació de llarga durada amb les famílies per les quals van servir proporciona al llarg dels anys oportunitats de tipus econòmic i material. Exemples que apareixen als relats de les informants són que la patrona/patró hagi ofert feina a algun dels seus familiars, que els hagi facilitat el lloguer econòmic d'un pis o els hagi donat roba de segona mà. La Pilar va demanar feina pel seu marit a la fàbrica d'una de les famílies per les que havia servit, cosa que li va permetre empènyer la seva família a un segon procés migratori per oferir a la següent generació possibilitats d'estudi: «Li vaig dir al meu marit: "O mo n'anam toz o no mo n'anam ningú"».

6. «Te veies molt despreciada per ser una sirvienta».

Malestar, opressió i estigma

En aquest epígraf s'agrupen aquelles expressions que se situen al pol de les opressions i el malestar, associades a l'exercici del servei domèstic però també a la posició subordinada de les informants en diversos eixos de desigualtat en l'estructura social en aquest el context. La mirada interseccional possibilita abastar i reflexionar sobre les múltiples opressions i situacions de subordinació que es manifesten¹⁵.

¹⁵ El concepte d'interseccionalitat introduït per Crenshaw (1989) es refereix a la interacció entre diverses categories de diferència en l'experiència individual, pràctiques socials, pràctiques institucionals, ideologies... i el resultat d'aquestes interaccions en termes de poder (Davis, 2008:68). L'opressió en l'experiència viscuda s'explica així per la interacció entre diverses categories (no rígides) implicades. En el cas d'estudi, i sense que s'hi aprofundeixi, es podrien explorar com a eixos de desigualtat operatius el gènere (dones), la classe (popular), l'edat (joves), l'origen (altaragoneses, àmbit rural, immigrades), la formació acadèmica (pocs estudis), etc.

Durant les entrevistes la Pepita plora en recordar el dolor de «marxar sola» als 14 anys a servir a casa d'un oncle que havia enviudat –«a casa d'uns estranys»— i el patiment del seu pare i la seva mare per haver-la «d'enviar»: «Moltes nits me n'anava a dormir plorant al principi». «L'enyorança del poble» i de la família és també molt present al relat de l'Antonieta.

L'experiència d'haver sigut objecte de menyspreu i discriminació i la consciència de l'estigma destaca al relat de totes les informants.

«Llavors eren molt mal mirades les noies que servien. Sempre deien “mira la chacha” o “la raspa” o coses així. I sempre hi ha hagut pos qui té més educació i qui en té menys i a lo millor passaves per un carrer i et deien: “¡Hola raspa!” i els hi haguessis fumut un... una pedra al cap, m'entens?». (Pepita)

En els casos en què aquest malestar no s'explicita en la seva veu, sí que emergeix vinculat al rebuig a dur l'uniforme de minyona a l'espai públic. Fruit d'un rebuig que es percep en la interacció social. En l'etnografia, l'uniforme apareix com l'element que representa l'estatus de la criada: «A lo mejor eran yo que sé, reminiscencias de que el uniforme te hacía criada. Por eso no lo quería llevar» (Ángeles). Les informants relaten tres estratègies per allunyar-se de l'estigma. Per evadir ser identificada com una *chacha*¹⁶ al carrer, la Pepita es cobria l'uniforme amb una jaqueta quan sortia de casa. Quan tenia festa li agradava arreglar-se i que la portera li digués: «Pepita, quan surts sembles una senyoreta en comptes d'una minyona». L'Ángeles mostra una segona estratègia: demanar a la seva patrona poder sortir al carrer sense uniforme: «¡Si yo ya tengo mi ropa! Si yo salgo de esa puerta para allá, soy yo. Yo ya no soy la... la minyona. Yo ya soy yo». La tercera, en el cas de la Gloria, va ser vestir uniformes «muy majos» que ella mateixa escollia –«me los compraba [la senyora] como yo quería»— i que la feien veure's «bien vestida y más bien llamaba la atención».

Un altre element de malestar present a la majoria de relats és la queixa a «la sujeción» (Gloria) –manca de llibertat i autonomia implícites en la condició servil— que tenien respecte l'espai domèstic on treballaven. És en la trajectòria de la Gloria on s'expressa de manera més viva. Relata una forta càrrega de treball durant els matins, mentre que a les tardes, encara que no tingués feina, «no podías decir: “ahora me

¹⁶ La Pepita s'havia sentit dir *chacha* tant a l'espai públic a Barcelona com al seu poble, a diferència de la resta d'informants, per part de «les noies que no van anar mai a servir». L'apel·latiu menyspreador *chachas* també emergeix en converses amb els marits de dues informants.

voy”». Després d'haver servit durant més de 20 anys, la manca de llibertat va ser determinant perquè decidís deixar la feina. Lamenta no haver pres abans aquesta decisió i expressa que de la seva vida canviaria «no estar tantos años sirviendo. Haberme espabilado antes en busca de otro trabajo. Es lo único. ¿Por qué tantos años allí en casa de otro?».

El malestar en la servitud també es manifesta en el tracte rebut per part de les famílies per les que treballaven. Cal apuntar que aquelles informants que s'hi refereixen ho fan de manera poc detallada, en contrast amb l'èmfasi en aquells elements que tenen a veure amb el bon tracte i els afectes. La Pilar diu que se sent «representada» en les dues «criades» que treballen a casa de la seva consogra i que l'incomoda que li serveixin el menjar, li diguin «¿qué quiere señora?» o li acostin una cadira. Entra a la cuina i les saluda, mentre que «altra gent passen d'aquestes persones», «a mi me fan pena». Recordant quan treballava de minyona:

«És molt triste servir. Tu saps lo que és que sirves lo dinar als senyors a la mesa... I allà una cuineta molt petita, i dinava jo soleta, pos me feia pena». (Pilar)

Un exemple del rebuig que va viure la Pilar va ser l'oposició de la senyora de la casa on va servir dels 13 als 18 anys a que es relacionés amb les amistats de la seva filla, amb qui es portava pocs anys i «sempre vam ser amigues». Dues informants també es refereixen a un tracte de menyspreu i humiliació per part dels fills de la casa, per exemple que li fessin assumir tasques que no li pertocaven (Pilar) o que la culpessin sense motiu (Pepita).

El relat de l'Ángeles obre una nova dimensió: la importància d'assumir el rol de minyona. «Cada una en su puesto», expressa. Relata una relació mútuament respectuosa amb la seva patrona i ho atribueix a que «yo esto lo admití des del primer momento, que yo tenía que estar en mi puesto».

«Ella era la señora y había que respetarla como tal. Yo me sentía pues con respeto, respetuosa con ella pero al mismo tiempo confiada, porque yo estaba en su casa. Yo dependía de ella, dependía de ella. Nos pagaban un salario y luego siempre teníamos obsequios. (Ángeles)

Contraposa la seva actitud a la d'una de les seves companyes: «la cocinera era muy altanera y claro se tenía que someter», «le perdía el respeto muchas veces, que a mi me sabía muy mal». Considera que és per aquest motiu que la senyora «no se llevaba tan bien» amb la cuinera com amb ella.

Una submissió que la Gloria es va negar a acceptar en diverses ocasions i que s'il·lustra en els actes de resistència al classisme i a la posició en què se la volia situar que va protagonitzar. Va deixar la primera casa on va servir a Barcelona mig any després d'haver arribat perquè se sentia molt controlada. A continuació va entrar en una altra casa on només va estar tres mesos: «Me discutí con la señora [...] y entonces le dije: “sabe que, que se busque otra, que me voy”». En una tercera ocasió, durant una entrevista per entrar a treballar a una casa:

«[La patrona] me preguntó por los informes y se los dí y le dije mire he estado aquí. Y cuando terminó le dije yo: “¿a dónde los pido de usted?”. [Riu] Por eso digo que también era yo... “¿Dónde los pido yo de usted?”. [Senyora]: “Es que yo, es mi casa, yo en mi casa...”. Digo: “Bueno, usted expone su casa, yo expongo mi persona”». (Gloria)

Des de la micropolítica de les emocions, Barcellos i Coelho (2010) mostren com l'experiència emocional individual (micro) es vincula a l'estructura social (macro) a partir d'una dramatització d'aquesta, i s'interroguen sobre la capacitat de les emocions per reforçar o alterar les relacions de poder. El menyspreu i la humiliació tradicionalment emergeixen en relacions jeràrquiques i es projecten des de posicions de superioritat cap a qui es troba en una situació inferioritzada. Seguint aquest fil, el menyspreu i la humiliació que reben les informants per part de persones amb un estatus superior es poden comprendre com una eina per recordar-los el lloc subordinat que els pertoca en la relació i, a més, dificultar-los trencar amb aquest classisme. Elements que contribuïrien a reforçar i reproduir la jerarquia social són el rebuig i estigmatització percebuts per les minyones en la interacció social a l'espai públic, la subjecció a la llar i manca d'autonomia o expressions de tracte vexatori dins l'espai domèstic, com s'ha il·lustrat etnogràficament.

Les autores (Coelho, 2006; Barcellos i Coelho, 2010) analitzen també actes de resistència i desafiament a l'estructura social jeràrquica que produeixen una alteració de les macro-relacions socials¹⁷. S'ha vist com la Gloria en diverses ocasions es mostra intolerant a elements de la relació jeràrquica patrona-serventa que no li agraden. Rebutja la posició d'inferioritat en què se la situa i es nega a representar-la. En respondre-hi i no sotmetre's, la Gloria altera unilateralment les regles del joc en

¹⁷ Estudiant l'intercanvi de regals entre patrones i empleades domèstiques a Rio de Janeiro (Coelho, 2006) i analitzant com algunes treballadores defugen de la idea de la *bona empleada* –«aquella que demostra estar agraïda sense fer cap esforç per retribuir en el pla material» (Barcellos i Coelho, 2010:93)– i es neguen a sentir-se grates i representar el seu estatus inferior.

aquesta relació i les subverteix. Es tracta d'un desafiament micropolític de les jerarquies socials.

7. «A mi me enseñó todo lo que yo fui».

Caritat i gratitud com a expressió de desigualtat

L'agraïment de les serventes a les patrones/patrons és present en la majoria dels relats, i l'existència d'algun tipus de vincle d'estima mútua apareix en tots els casos. La Pepita reitera expressions que apel·len a la sort d'haver servit per una família d'industrials –«una gent molt maca, jo vaig tenir molta sort»— i que invisibilitzen el marc estructural en què té lloc aquesta relació. Emfatitza haver rebut un tracte respectuós, que amb el seu promès també hi tinguessin una bona relació o detalls com que l'haguessin anat a visitar a l'estiu al poble o que la patrona li proposés de dinar juntes quan estaven soles: «Això és molt d'agrair quan estàs a fora de casa».

La Pilar també destaca l'estima i confiança que li tenien. Deien d'ella que «és de tanta confiança i és la bondat». La idea de ser o sentir-se part de la casa on va servir durant 18 anys es reitera al relat de la Gloria. Expressa que «a mi ya me consideraba de casa», «a mi me trató últimamente como si hubiera sido algo de ella» i que quan va marxar, la patrona li va dir que li sabia greu perdre la seva companyia: «ya eras una más de casa». Emfatitza que per la confiança que li tenien i les responsabilitats que assumia hi havia qui es pensava que era cosina o familiar de la senyora, a la qual se supedita i es mostra agraïda.

«Ella era muy señora, en su sitio ella. A mi me enseñó todo lo que yo fui, porque cuando entré allí no tenía mucha idea de las cosas». (Gloria)

L'Ángeles associa l'estima mútua amb les seves patrones a la devoció religiosa i col·laboració amb l'església que compartien –«aquello a ellas les satisfacía»—, i descriu la família on servia com a «muy caritativos», «los necesitados eran prioridad para ellos», «la religión era el eje de su vida digamos». Diu de la seva patrona que era una «persona estupenda» que tenia molts afillats i «mucha gente a la que favorecía»:

«Tanto es así que cuando me casé yo me puso un piso, me dio una vivienda que ella tenía, con un alquiler de 500 pesetas que pudiera haber estado toda la vida si hubiera querido». (Ángeles)

A més de la caritat amb les persones més desafavorides –entre elles les pròpies serventes— destaquen al relat altres elements: que estigués «bien pagada» i tingués pagues extres, que estigués contractada i assegurada, que «siempre era super amable» i que li mostrés confiança. Quan la família se n'anava de vacances, la patrona ofería al personal de servei convidar els seus familiars a passar un dia a la torre:

«Y nosotras ya sabíamos a quien podíamos traer y a quien no. ¡Y les enseñábamos la casa como si fuera nuestra! Nos hacía una ilusión. No por nada sino que viniera nuestra familia a ver aquellas cosas tan bonitas, pues les hacíamos ver los cuadros, la galería de los retratos de la familia, las vitrinas con... los objetos de plata. Todas aquellas cosas tan bonitas que era, pues la familia eran gente vulgar y corriente como yo, y que también queríamos hacer partícipes». (Ángeles)

La història de l'Ángeles evoca un tracte fortament paternalista¹⁸ per part de la patrona en què destaca com a element motivador la moral cristiana de la caritat que la mateixa informant comparteix i aprova.

El sociòleg Georg Simmel (a Barcellos i Coelho, 2010:89) analitza la dimensió coercitiva dels regals materials i assenyala que la gratitud hi emergeix com un element que impulsa la reciprocitat –a partir del concepte de «memòria moral»— i és fonamental en la cohesió dels vincles socials. Seguint l'anàlisi, Barcellos i Coelho (2010) es refereixen al sentiment de gratitud com una expressió emocional d'acceptació de l'estat de deute:

«Estar en deute també és estar en relació, però en una posició inferioritzada, en la qual reconec que l'altre té/pot més, una vegada em va donar alguna cosa que no vaig poder retornar, en aquest moviment m'inferioritzo» (*ibid.*:89-90).

Així, la pràctica de la caritat de la patrona burgesa envers la serventa es pot entendre com una eina per reforçar les estructures de desigualtat. Assenyala qui té poder i qui no en té i genera un deute impossible de retornar. Quan l'Ángeles expressa gratitud com a resposta a la caritat rebuda està acceptant i reforçant aquesta relació de jerarquia classista, representant una situació de dependència.

¹⁸ La relació serventes-patrones/patrons es podria analitzar també des del patronatge i el paternalisme. La caracterització del paternalisme industrial en contextos diversos a finals del segle XIX i durant el segle XX (Muñiz, 2011; Serra, 2011; Venegas, 2014) pot contribuir a la seva reflexió en el cas del servei domèstic. Es tracta d'un mecanisme de control social que busca millorar les relacions entre capitalistes i treballadors/treballadores i disciplinar i lligar al treball industrial als darrers, sobrepasa la relació laboral, té un fort component moralitzador, inclou vincles d'interès i afecte, pràctiques benefactores i d'oferta de serveis (accés a l'habitatge, horts, escoles, zones de lleure). També Contreras (1991) caracteritza en el patronatge la intensificació de la jerarquia, vincles afectius i un codi moral compartit, entre d'altres.

«Yo me sentí en aquella casa: bien acogida, bien recibida, bien comida, bien vestida, bien arreglada, bien pagada, y apreciada me sentí los casi cinco años que estuve». (Ángeles)

La relació asimètrica s'estén més enllà de l'àmbit laboral en crear un vincle de llarga durada. El deute generat es fa visible quan l'Ángeles expressa que després d'uns anys de viure al pis de lloguer de la seva expatrona, quan el seu marit «tenia un buen salario», van optar per marxar i comprar un pis de propietat, perquè volien que tenir casa «fuera cosa nuestra». Malgrat que el relat de l'Ángeles s'ha pres com a exemple principal en aquest aspecte, cal mencionar que totes les informants han mantingut una relació més enllà de l'etapa de servei amb alguna de les famílies per les quals han servit i que en tots els casos hi apareix algun exemple de donació de tipus material/econòmica.

Apuntar finalment que la percepció subjectiva d'estima, de bon tracte o d'haver tingut sort es reforça per contrast amb les experiències de maltracte –baix sou, passar gana, abús sexual— que les informants mencionen que havien viscut altres noies. Consideren però que no s'havien donat en els seus casos –malgrat les expressions d'enyorança, menyspreu i estigma que s'han descrit anteriorment— i ho atribueixen generalment a l'experiència de dones de generacions anteriors, especialment durant la postguerra.

8. Apunts concloents

Al llarg d'aquest article s'han problematitzat com a tensions els diversos eixos/diàlegs que emergeixen als relats de les informants i que es refereixen a una oscil·lació entre elements distints que apareixen en les seves narratives. La proposta d'establir aquests diàlegs i presentar l'anàlisi d'acord a tensions –de vegades internes, de vegades contraposant veus diverses—, respon a la voluntat de mostrar la complexitat del fenomen estudiat i de presentar les reflexions que han emergit en introduir-me a aquesta temàtica. Es proposa que els discursos que podrien semblar antagònics –constriccions estructurals vs. agència individual en la decisió d'*anar a servir*; o avantatges i mobilitat sociocultural vs. inconvenients, opressions i malestars— es comprenguin des de la seva articulació, i no com a contraposats. No només tots ells tenen cabuda en les experiències relatades sinó que es donen de manera simultània i parlen de la complexitat de l'objecte d'estudi. Complexitat i

tensions que no s'han resolt en aquesta breu recerca però que s'han volgut esbossar, com una possible mirada que contribueixi a comprendre el fenomen i experiència d'*anar a servir*. La idea de tensió vol facilitar també una comprensió dels matisos que ofereixen entre ells els relats de les informants i que contribueixen a problematitzar la recerca.

Recapitulant. El primer apartat etnogràfic, primera tensió, s'ha centrat en els discursos a l'entorn de la decisió d'*anar a servir*, contextualitzats a partir d'elements sociohistòrics com són les formes de reproducció social de la *casa* o la industrialització, emigració i despoblació de l'Alt Aragó. El mencionat context sociohistòric i també el socioeconòmic de les informants tenen presència als relats com un element destacat. S'observa però com algunes de les informants situen la decisió d'*anar a servir* fora d'elles mateixes i plenament en el sí i al servei de la unitat domèstica, mentre que d'altres –relatant també en major o menor mesura aquest context— reivindiquen haver pres la decisió elles mateixes. La capacitat d'agència s'acaba entreveient en tots els casos: d'una situació de partida amb molta força, en alguns relats, de les constriccions del context; a expressions del seu paper actiu i major autonomia en les seves trajectòries, d'acord a la tesi de Boderías (1991; 1993). El sentit d'aquesta emigració protagonitzada per dones s'enriqueix a través d'aquelles veus que introdueixen la idea d'escapar d'opressions de gènere, de condicions de vida i models femenins de subordinació, o que parlen de la ciutat com un espai de major autonomia per a elles.

Una segona tensió que s'ha proposat és l'articulació entre els elements que parlen d'una percepció subjectiva de diversos avantatges pel fet d'haver *anat a servir* –menys càrrega de treball que al poble, estalvi econòmic, formació acadèmica, capital cultural, models femenins de ciutat, oportunitats de feina o de tipus material...— i aquells que tenen a veure amb la percepció subjectiva de malestar pel mal tracte, per la posició de subordinació i l'estigma. Aquest diàleg conté nombrosos elements de caire emocional que emergeixen en la interacció social i que s'han analitzat des de la proposta de la micropolítica de les emocions. S'ha parlat de la capacitat del menyspreu i el rebuig per representar/reforçar la jerarquia social i s'han exemplificat en l'etnografia actes de resistència i no-sotmetiment de les serventes, tant relatius a esquivar l'estigma representat en l'uniforme com a negar-se a la inferioritat i a un tracte no desitjat. A partir de Coelho (2006) i Barcellos (totes dues, 2010), aquests produeixen una alteració de les macro-relacions socials. S'ha analitzat també

l'expressió de gratitud/agraïment cap a les famílies per les quals van servir com a contrapartida a la caritat rebuda i a un deute que es contrau en el pla material i es retribueix en el pla emocional. Aquesta dramatització de les estructures de desigualtat —expressant de manera simultània menyspreu, caritat-gratitud i vincles de dependència— contribueix a un reforçament de les mateixes i ajuda a comprendre les dinàmiques de la servitud.

9. Bibliografia

- BARCELLOS, Claudia; COELHO, Maria Claudia (2010). "Introdução" i "A micropolítica das emoções". A *Antropologia das emoções*. Rio de Janeiro: FGV editora, pàg.9-17, 75-96.
- BORDERÍAS, Cristina (1991). "Las mujeres, autoras de sus trayectorias personales y familiares: a través del servicio doméstico". *Historia y Fuente Oral*, 6:105-121.
- (1993). "Emigración y trayectorias sociales femeninas". *Historia Social*, 17:75-94.
- COELHO, Maria Claudia (2006). "Hierarquia, trocas materiais e emoções: o exemplo da gratidão". A *O valor das intenções: dádiva, emoção e identidade*, Rio de Janeiro: FGV editora, pàg.65-79.
- COMAS D'ARGEMIR, Dolors (1988). "El cicle de vida familiar: condició social i imatges culturals sobre les dones". A NASH, Mary (ed.) *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, pàg.265-282.
- (1991). "Casa y comunidad en el Alto Aragón. Ideales culturales y reproducción social". *Revista de Antropología Social*, 0:131-150.
- COMAS D'ARGEMIR, Dolors et al. (1990). *Vides de dona. Treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars (1900-1960)*. Barcelona: Fundació Serveis de Cultura Popular; Alta Fulla.
- COMAS D'ARGEMIR, Dolors; PUJADAS, Joan J. (1985). *Aladradas y güellas. Trabajo, sociedad y cultura en el Pirineo aragonés*. Barcelona: Anthropos.
- CONTRERAS, Jesús (1991). "Estratificación social y relaciones poder. Estudio introductorio". A PRAT, Joan et al. (eds.) *Antropología de los Pueblos de España*. Madrid: Taurus, pàg.449-519.
- CRENSHAW, Kimberlé (1989). "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics". *University of Chicago Legal Forum*, 1989:139-167.
- DE DIOS, Eider (2012). "¿Sirvienta, interna o trabajadora? Discursos del Servicio Doméstico en el Segundo Franquismo". A GONZÁLEZ, Alberto (coord.) *No es país para jóvenes*. Asociación Histórica Contemporánea.
- (2013). "«Las que tienen que ir a servir» y las servidas. Evolución del servicio

- doméstico en el franquismo y la construcción de la subjetividad femenina”. *Revista Historia Autónoma*, 3:97-111.
- HONDAGNEU-SOTELO, Pierrette (2003): “Gender and Immigration. A Retrospective and Introduction”. A *Gender and U.S. Immigration: Contemporary Trends*. California: University of California Press, pàg.3-19.
- JULIANO, Dolores (2000). “Mujeres estructuralmente viajeras: estereotipos y estrategias”. *Papers*, 60:381-389.
- MARTÍNEZ VEIGA, Ubaldo (1995). *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*. Barcelona: Icaria.
- MUÑIZ, Jorge (2011). “Huertos obreros y paternalismo industrial en la Sociétés des Mines de Lens (Francia) a principios del siglo XX”. *Historia Contemporánea*, 43: 721-747.
- NASH, Mary (1988). “Treball, conflictivitat social i estratègies de resistència: la dona obrera a Catalunya”. A *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, pàg.153-171.
- (2010). “Una presència inqüestionable: treballadores al món industrial en el primer terç del segle XX” i “Sense drets: treballadores sota el franquisme (1939-1975)”. A *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*. Barcelona: Departament de Treball, pàg.15-51, 125-159.
- PALLARUELO, Severino (1983). “Casa, matrimonio y familia en una aldea del Pirineo Aragonés”. *Temas de Antropología Aragonesa*, 2:62-79.
- PUJADAS, Joan J.; COMAS D’ARGEMIR, Dolors (1994). “Introducción”. A *Estudios de antropología social en el Pirineo aragonés*. Saragossa: Diputación General de Aragón, pàg.13-22.
- ROMA, Josefina (2004). “La migración diferencial de las mujeres y los hombres de montaña”. *Temas de Antropología Aragonesa*, 14:167-180.
- SOLER, Elena (2011). “Estudio etnohistórico de la nodriza pasiega”. A *Lactancia y parentesco. Una mirada antropológica*. Barcelona: Anthropos, pàg.46-203.
- SERRA, Rosa (2011). “Les colònies industrials a Catalunya”. *Catalan Historical Review*, 4:241-255.
- VENEGAS, Hernán (2014). “Paternalismo industrial y control social. Las experiencias disciplinadoras en la minería del carbón en Chile, Lota y Coronel en la primera mitad del siglo XX”. *Amérique Latine Histoire et Mémoire* , 28. URL: <http://alhim.revues.org/5099>.
- DAVIS, Kathy (2008). “Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful”. *Feminist Theory*, 9:67-85.